

Bethlen Miklós erdélyi kancellár pere

A Habsburg politikai hatalom igazságszolgáltatása, 1704–1712

I. A PER ELŐZMÉNYEIRŐL

A Habsburg udvar politikája Erdéllyel kapcsolatban Antonio Caraffa (1643–1693) erdélyi generális *'megkedveltetés és megfélemlítés'* javaslatának tükrében zajlott. A 17. századvégi Erdélyben a Habsburgok a bécsi udvari politika megkedveltetésére helyezték a nagyobb hangsúlyt. A Caraffa generális által elkészített hét pontos tervzet szerint engedelményeket kell biztosítani az erdélyi nemesi elitnek, amíg a politikai viszonyok azt követelik. A Bécsi Udvar ellen irányuló politikai megmozdulást minden eszközzel meg kell akadályozni.^[1] A Habsburg udvar politikája a francia és török ellen viselt háborúk lezárása után új irányt vett. A bécsi politika célja ekkor már az Erdély fölötti abszolút hatalom kiépítése lett.^[2]

A Habsburg politikai hatalom Erdélyben megkezdett abszolutisztikus törekvéseinek első áldozata Bethlen Miklós (1642–1716), korának legnagyobb erdélyi magyar politikusa volt. A 17. századi Erdély állapota és sorsa szervesen egybefonódott politikai szerepvállalásával. Az évekig tartó külföldi tanulmányút után (Hollandia, Anglia, Szászország) hazatért Erdélybe. A külföldi tanulmányúton szerzett ismeretek tették Bethlen Miklóst a 17. századi erdélyi politika legnagyobb alakjává. A holland és az angol egyetemeken szerzett teológiai felfogását és műveltségét jól ötvözte az erdélyi iskolákból hozottakkal. A racionalizmus itthon alig ható eszméi megragadták őt, elgondolkozott Grotius új jogi tanain, de az ateista tanokkal keményen szembeszállt. Bethlen Miklós a magyar reformátorokra emlékeztető határozottsággal, elszántsággal védte és bizonygatta az erdélyi államiság és protestantizmus létjogosultságát, történelmi küldetésének fontosságát.^[3]

A Habsburg udvar kezébe került *Columba Noe* (1704) röpirat^[4] kiváló ürügyként szolgált, hogy szerzőjét felségárulás, hűtlenség, politikai összeesküvés

[1] Caraffa Project, 1853, 162–188.

[2] Erdélyi Gubernium Levéltára (EGL a MOL-ban) F. 46. Politikai iratok, 1698, 286.

[3] Benda, 1942, 393.; Lukinich, 1928, 5.; Páris, 1907, 3–5.; Deák, 1885, 3.

[4] A mű teljes címe: Olajágat viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készítettett korszó

miatt perbe fogják, és vádat emeljenek ellene.^[5] Hiába hozott fel védelmére bármit. A Habsburg udvar politikai érdeke azt kívánta, hogy végleg leszámoljanak személyével és félreállítsák a politikai életből az erdélyi fejedelemség politikai és egyházi hagyományainak védelmezőjét.

A perbefogott Bethlen Miklós kilátástalan politikai helyzetét, kiszolgáltatottságát és a korabeli jogi viszonyokat nagyon frappánsan és lényegre törően ecseteli Juhász István kiváló erdélyi egyháztörténész.^[6] Bethlen Miklós politikai pere különösen fontos jogtörténeti szempontból, mivel betekintést nyerünk a Habsburg hatalom igazságszolgáltatásának rejtelseibe, politikai törekvéseibe és az önálló Erdélyi fejedelemség protestáns politikai elit elleni támadásaiba.^[7]

A Béccsel 13 évig tartó egyezkedés után kénytelen ellenállni a bécsi udvar követeléseinek. A kancellári munkásságát felölelő időszak (1692–1704) végén megérlelődött benne a Béccsel való megegyezés elutasításának és a szakításnak a gondolata.^[8] Bethlen Miklós Erdély romlásainak okait az 1708-ban keletkezett *Sudores et cruces Comitis Nicolai Bethlen*^[9] című írásában fejtette ki. Tizennégy pontban foglalta össze az okokat, amelyek között említi Rabutin generálist, aki politikai státuszát féltette vele szemben. A többi ok között az erdélyi gubernium gyengeségeit, a politikai intrikákat, az árulásokat és a gubernátor Bánffy Györgynek a Rabutin generális előtti hízelkedését nevezi meg. A 12. pont alapján Apor István kincstartóval való érdek- és nézetkülönbség politikai és vallási ellentétet szült kettejük között. A köztük lévő ellentétet három okra vezeti vissza Cserei Mihály erdélyi történétíró: „Apor István megakadályozta, hogy Bethlen megszerezze magának az Apafi-birtokok közül a radnóti jószágot. 2. Bethlen birtokba vett Apor igyekezete és a törvény ellenére is egy nagyjövendelmű tordai malmot. 3. „Harmadik s nehezebb ok a religiók között való controversia... Apor István tűzzel, vassal, szível lélekkel akarja vala a pápista religiót promoveálni, s a reformátusokat megnyomorítani... Bethlen Miklós szemben álla Apor Istvánnal. Mert emberi mód szerint az egész országból exterminálódik vala a

- víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, NagyBrittania királynéjának és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattik Fridericus Gotefridus Veronensis által. Hágában Theophilus Philadelphus betűivel a kigyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV. — A memorandum eredetije Bécsben a Staatsarchiv. Hungarica 365. Fasciculus jelzet alatt van nyilván tartva. Magyar fordítása megjelent Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós a kancellár*. Dicsőszentmárton, 1926. 195–205. (A továbbiakban: Gyárfás, 1924); Bethlen, 1987; Juhász, 1945. 1. (adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf); Apor István Naplója a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (Biblioteca Centrala Universitara Lucian Blaga), Jelzete: Ms. 4825.; Nagy, 2005. www.mol.gov.hu.

[5] Bethlen Miklós a Columba Noe politikai röpiratát a bécsi holland Jacob Jan Hamel Bruyninx és az angol Christian Friedrich Bartoldi követeknek akarta elküldeni titokban.

[6] Juhász, 1945, 1. (adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf); Bethlen, 1860, II. 367.

[7] Gyárfás, 1924.; Lukinich, 1928, 273.; Illyés, 1942, 45–67.; Benda, 1942, 389.; Ligeti, 1943.

[8] Bethlen, 1860, II. 367.

[9] Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, Kolligátum 1802, Ms. 136 jelzet. — Kolligátum, Ms. 1151.

reformatata religio, ha Isten után Bethlen Miklós ne oltalmazta volna. Ám utoljára meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a mig hálóban ejték.”^[10]

Bethlen Miklós kancellár Apor István kincstartóval és Bánffy György gubernátorral 1697 novembere és 1698 áprilisa között járt Bécsben, ahol az Erdély adójával kapcsolatos kérdéseket tárgyalták meg. Bethlen Miklósnak érveivel sikerült meggyőznie a bécsi udvarban a császárt, aki a tordai malmot neki ítélte. Az Apor István kincstartóval 1692 óta tartó pereskedést pillanatnyi siker övezte.

Apor István elérkezettnek látta az időt, hogy Bethlen Miklóst félreállítsák Erdély politikai színteréről. Bánffy György gubernátorral együtt feljelentették Rabutin de Bussy erdélyi császári sereg főparancsnoknál. Azt állították, hogy Bethlen Miklós ellene áskálódott és szervezkedett a Habsburg udvarnál.^[11]

A karlócai béke (1699) után megerősödött Habsburg hatalomnak kormányzati szempontból tökéletesen megfelelt egy erkölcsében és politikumában meggyengült Gubernium a távoli Erdélyben. A belpolitikai kormányzásra képtelen erdélyiek rendi képvisellete időszerűtlenné vált a Habsburg-kormányzat szemében és minden oka megvolt arra, hogy ezt az időszerűtlenné vált képződményt félretegye.^[12] Bethlen Miklós megpróbálta átruházni a fejedelemség idejéből átörökölt erdélyi önérdék képviselést és védelmét a még létező intézményekre, a tanácsra és a rendekre. Egy életképes és jól működő erdélyi kormányzat megszervezésére egyedül alkalmas Bethlen Miklós veszélyt jelentett a Habsburg politikára nézve. A hatalom csak a megfelelő alkalomra várt, amikor Bethlen Miklóst félreállíthatja a politikai szerepléstől.

Bethlen Miklós kancellár Gyulafehérvárra hívta egybe a Guberniumot azzal a céllal, hogy készítsenek el egy tervezetet az országban uralkodó politikai és társadalmi állapotok megszüntetésére. Rabutin de Bussy generálist felkérte, hogy a hadsereggel védje meg Erdélyt a betörő kurucok ellenében. Rabutin generális nem tett eleget kérésének. Ellenkezőleg, a kuruc seregek kivonulása után elrettentő és büntető hadműveletekbe kezdett Erdélyben. Amit a kuruc seregek nem égettek fel, azt Rabutin generális seregei fejezték be.^[13]

A teljesen kilátástalan erdélyi helyzetben 1702-ben Bethlen Miklós kancellár utolsó diplomáciai útján elkészített *Penetralia* c. tervezetével még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy Erdély politikai viszonyainak újratárgyalását és újrendezését napirendre tűzzék. Próbálkozása azonban nem járt sikerrel. Ebben a végső elkeseredésben, 1704-ben írta meg *Columba Noe* címmel latin nyelvű politikai röpiratát. Két évvel később a tervezetet megküldte Jacob Jan Hamel-Bruininx holland, George Stepney angol és Christian Friedrich Bartholdi porosz bécsi követeknek. A levél szerzője nem fedte fel kilétét. A levél végén aláírás helyett az „atyátok fia és meg ismert szolgátok”-at írta. A címzettek felismerték a

[10] Cserei, 1983, 308.

[11] Cserei, 1983, 344.; Bíró, 1930, 139–154.; Bíró, 1935, 133.

[12] Juhász, 1945, 7–9.

[13] Wass, 1896, 363–378.; Szakál, 1860, II. 55.

szerző kilétét. George Stepney angol követ rendszertelen és következetlen elképzelésnek nevezte a *Columba Noe* röpiratot, annak szerzőjét pedig egyenesen ostobának és meggondolatlannak. Az eredetileg francia nyelven íródott levél magyar nyelvű változata: „Én jó Uraim, a Lelki Attyafiság és az ti mostani nagy hivatalotok, kéntelenített engemett arra, hogy eszt az egy Barátom jeles elméjétől származott Projectumott, néktek el külgyem, a ki is míg az Istennek ez iránt való javallását nem láttya, nem akarja magát ki adni. Élyetek velle, ha néktek teccik, en ugy gondolom, hogy e nélkül, valamellyetekett cselekesztek, mindenek füstben mennek s Jegen Epiteetek, Ha meltonak itillitek, el küldhetitek eszt Hollandiában s. Angliában, hogy ott kinyomtassák, En kérlek titekett, Bertholdi Uramon kívül engemett senkinek ki ne agyatok. Az ki vagyok nektek mindnyájatoknak Jo Uraim Atyátok fia és es meg ismert szolgátok. Anno 1704. in Mense Aprili En magam pecseteltem (es) visszapecseteltem.”^[14]

Bethlen Miklós kancellár nagyon jó angol kapcsolatokkal rendelkezett John Paget és Stepney konstantinápolyi és bécsi angol követek révén. Ezt támasztja alá az a tény, hogy 1690 őszén találkozott Bécsben John Pagettel, akkori bécsi angol követtel, aki végig támogatta Bethlen politikai törekvéseit. Ilyen volt a Diploma Leopoldinum elfogadtatása. John Paget emlékezéseiből tudjuk azt, hogy 1690-ben Bethlen Miklós átadott neki egy, az erdélyi protestánsok helyzetének javítását célzó kérvényt. A kérvényről tudomást szerző Strattmann gróf figyelmeztette Bethlen Miklóst, hogy a császárkirály soha nem bocsátaná meg, „ha alattvalói más uralkodóhoz fordulnának, annak segítségét kérve”.^[15] A kancellár néhány év múlva ismét találkozott John Paget-tel, Anglia konstantinápolyi nagykövetével, aki útban Bécsbe, 1702-ben egy kitérőt tett Erdélybe. Bethlen Miklóssal találkozott és tárgyalt, majd az ő kíséretében Kolozsvárig utazott. Útközben meglátogatta a Nagyenyedi Református Kollégiumot és megismerkedett az Erdélyi Református Egyház problémáival. John Paget elutazása után Bethlen Miklós 1702-ben Bécsben tárgyalt I. Lipót császárral. Erdély helyzetének rendezéséről tervezetet adott be József főhercegnek. Bethlen Miklós tevékenységét árgus szemekkel figyelték Bécsben. A Habsburg udvar jól működő kémhálózata követte minden mozdulatát. Wesselényi István Naplójának egyik részében találunk arra utaló nyomokat, hogy Bethlen Miklós 1702 nyarán a II. Rákóczi Ferenc és körének szervezkedését is érintő ügyben járt Bécsben.^[16] Lehetetlen tehát, hogy Bethlen Miklós ne találkozott volna Vay Ádámmal (akinek testvére, Mihály Erdélyből nősült, és lányai közül a legidősebb Bethlen Miklós fiának volt a felesége), a II. Rákóczi Ferenc politikájában kulcsfontosságú szerepet betöltött személlyel, és

[14] Bethlen, 1987, 963. – A kézirat megtalálható a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Hungarica, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons. Mons. Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie Ca Mr. Beroldi envoj (...) De S. M. Prussien.

[15] Wesselényi, 1983, I. 432.; Gömöri, 1991, 53–60. (www.korunk.org.)

[16] Várkonyi, 1997. (www.korunk.org) William Paget jelentései Earl of Nottinghamhez 1690–1691. London Public Record Office SP 80. 1695. november 1-i beszámolója. British Library Kézirattár. 8880/12.; Wesselényi, 1983, I. 432.; Gömöri, 1991, 53–60.

ne tartott volna fenn kapcsolatokat Rákóczi táborával. Ebben a háborús és politikailag ingatag helyzetben Bécs túl veszélyesnek találta Bethlen Miklós személyét és angol kapcsolatait. A félreállítása mellett döntöttek. A megfelelő időt várták.

Az 1704. évi erdélyi pusztítások legtragikusabb eseménye a Nagyenyedi Református Kollégium elpusztítása volt, amely mélyen érintette Bethlen Miklós főgondnokot.^[17] Ez az erkölcsi, anyagi lezüllesztés és a megváltozott politikai és hatalmi állapotok készítetik arra Bethlent, hogy 1704 áprilisában megírja a *Columba Noe* politikai röpiratát.^[18] Az álnéven megjelentetett *Columba Noe* röpirat Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai koncepciója Erdélynek a Habsburg-birodalmon belüli státuszát tekintve. A rövid történelmi bevezetőben a Mohácsi vész (1526) utáni időket mutatja be egészen a karlócai békéig (1699). A röpirat programot tartalmaz, amely 18 pontban tárgyalja a kancellár koncepcióját. Bethlen elképzelése szerint „Választassék ő felsége által erdélyi fejedelemnek és Magyarország részeinek, melyet tudniillik régenten a felséges ausztriai ház Bocskainak és Bethlen Gábornak engedett volt, egy ifjú és ilyen szerencsére méltó nagy német házból született, reformata valláson lévő fejedelem, aki vegye magának feleségül egyiket a felséges ercsherczeg kisasszonyok közül és az említett országot vagy herczegséget vegye jegyruhául az ercsherczeg kisasszonnyal együtt és tartsa a fiúágón örökösévé...”^[19]

A választott erdélyi fejedelem bizonyos „külpolitikai feltételek” között uralkodhatna. A Portának és az Udvarnak adófizetője lenne, akikkel jó viszonyt tartana fenn. A jó viszonyt fontosnak tartotta Bethlen, mivel jól tudta, hogy az Erdélyi fejedelemség viszonylagos függetlenségének fenntartása egyedül csak így lehetséges. A fejedelemnek mindkét udvarnál lenne követsége, képvisellete, majd a politikai koncepció 5. pontjában a kancellár rátér az Erdélyi Fejedelemség belső ügyeire: „Belső állapotja, mely a népre nézendő úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok, végezetre, minden ecclesiai és külső dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak Bethlen Gábor alatt a lelkiismeretnek teljes szabadságában, az Erdélyben és Partiumban bevett négy recepta religiok iránt. A mi pedig a király birodalma alatt Maradandó Magyarországot illeti, legyen a fejedelem, maga Bécsben küldendő residenci által a Magyarországon levő protestánsoknak patrónusa, szószólója a több, Bécsben resideálni szokott protestáns fejedelmek követivel és residenciával együtt. Az ilyen fejedelemségnek jussának megtartására kötelezzék hittel és királyi palotával magokat a császár és magyar király mind most és azoknak successoraik is, valamikor ilyen fejedelmek inauráltaknak, erre vigyázó közbírák legyenek az angliai, svécziái, dániai s prussziái királyok, az impérium státusi, a hollandusok s helvétusok.”^[20]

[17] Bernád, 1979, 775.

[18] Lukinich, 1928, 273–458.; Benda, 1942, 389–403., Bernád, 1979, 775.

[19] Gyárfás, 1924, 195.

[20] Gyárfás, 1924, 197.

Bethlen Miklós kancellár 1704-ben, az erdélyi államiság hagyományainak megtartását nem a belső viszonyok változtatásával, hanem külpolitikai helyzetét újragondolva látta biztosítottnak és a jövőre nézve visszanyerhetőnek. Nem állt mögötte politikai párt, fegyveres erő vagy társadalmi bázis. A gyakorlati cselekvőképesség bármilyen csekély lehetőségével sem rendelkezett. Műve azonban elméleti tartalmával, politikai üzenetével jelentős alkotás. Címével is kifejezi azt a tényt, hogy az erdélyi állam helyzetét az új európai viszonyok összefüggésében próbálja újrafogalmazni. Úgy látta, hogy Erdély belső kormányzatát is az országnak az európai hatalmi viszonyok között betöltött helyzetére építve lehet megnyugtatóan elrendezni.^[21] Érdekes az a meggyőződése, hogy Erdélyt az európai hatalmi egyensúly tényezőjének látta. Bethlen elgondolása szerint idegen protestáns fejedelem személye fűzné szorosra Erdély viszonyát a 17. századi Nyugat-Európa protestáns nagyhatalmaival, Angliával, Hollandiával és Poroszországgal. A Habsburg-család dinasztikus igényeit a fejedelemnek a császári családból származó feleséggel elégítenék ki. Az ország belső önkormányzatát viszont a központi hatalom kizárólagosan erdélyiekből álló tanácsa biztosítaná.

Az országgyűlést, mint a belső ellentétek forrását eltörölné. Bethlen politikai koncepcióját a nagyközönség számára érthetőbbé és világosabbá tételében a 16. században (1563. január 29.) keletkezett *Heidelbergi Káté*^[22] mintájára kérdés-felelet formában tárja a címzettek elé. Az 5. kérdésben kifejti a protestáns (református) fejedelem megválasztásának szükségességét: „...Miért legyen református? Felelet: 1. Mert a nép, akinek előtte járó leszen, nagyobb részint azon vallású, vagy lutheránus és oláh. Erdélyországának száz esztendőttől fogva mindenkor református fejedelme vala, láss erről a 10. punctumban. 3. A református fejedelem alatt katolikusoknak Erdélyben securitások, becsületek és minden szerencséjük épen megvolt s meg is leszen, melyet a más két vallások és az harmadik, az oláh, katolikus fejedelem alatt magoknak nem ígérhetnek. 4. Hanemha ez Erdélyben így leszen, másként Magyarországnak a reformátusoknak és lutheránusoknak minemű securitások lehet? 5. Az egész Európában levő protestánsoknak kell itt complacealni. 6. A török is és az egész napkeleti görög ecclesia, legközelebb pedig a moldvai és havasalföldi fejedelmek, ha megkérdik is őket, ezt inkább akarják. 7. Mert különben soha a religiók iránt való hadakozások és zűrzavarok el nem kerültethetnének.”^[23]

A tervezetet több kísérő levéllel együtt Pánó István görög kereskedőnek adta át, aki Bécsbe készült. Bethlen Miklós kancellár így emlékezik erről Önéletírásában: „...az haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermeket úgy megsirattam, indíta a Noe Galambja írására. Isten előtt állok s írom jómra-e,

[21] Várkonyi, 1984, 409.

[22] A Heidelbergi Káté a 16. századi reformáció kálvini irányzata az 1563. január 29-én tartott Pfalzi Zsinaton hivatalosan elfogadott hitvallási irat. Az 1568-as Debreceni Zsinaton hivatalosan elfogadott hitvallások egyike. Ld. Szilágyi, 1869; Zoványi, 1910; Heidelbergi Káté, 1965.

[23] Gyárfás, 1924, 203.

gonoszomra-e? Isten titkában vagyok, hogy én azt ki írni nem tudom. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készítém és annak a Panó István görögnek oda nem adám...”^[24] Így akarta eljuttatni a tervezetet a Bécsben székelő protestáns nagyhatalmak diplomatáinak.^[25] Késlekedvén a levél kivitelével Bethlen Miklós visszakövetelte azt. Gyanút keltvén a levél átadásának sürgőssége, Pánó István Rabutin de Bussy generális kezébe juttatta az iratcsomót.^[26]

A tábornok magához hívatta az erdélyi politikai élet három legjelentősebb emberét, Bánffy Györgyöt, Haller Istvánt és Apor Istvánt. Tanácskozásuk során a következő kérdést tette fel nekik: „mit érdemelne a haza törvényei szerint a kormány bármely tagja, aki elég vakmerő volna, hogy ilyen tervet eszelne ki. Azt felelték törvény szerint ez az ember azt érdemelné, hogy fejét vegyék és minden vagyonát elkobozzák. Azt is megkérdezte tőlük, ha volna ilyen közöttük, hajlandók lennének-e eljárni ellene? Azt válaszolták minden habozás nélkül és lelkiismeretük szerint, hogy igen.”^[27] Wesselényi István *Naplója* említést tett egy állítólagos, a császárhoz intézett jelentésről, amelyben Bethlen beszámolt a Rabutin vezette kegyetlen hadjáratokról. E tervezet szolgáltatta az indokot arra, hogy végleg leszámoljon Bethlen Miklóssal.^[28]

II. BETHLEN MIKLÓS KANCELLÁR PERE (1704–1712)

Bethlen Miklóst megfosztották kancellári tisztétől és megtiltották, hogy az Erdélyi Gubernium munkájában részt vegyen. Eltávolításának okait abban kell keresnünk, hogy nyíltan szembeszegült Rabutin generális törvénytelen rendelkezéseivel. Letartóztatására 1704. június 19-én került sor, amit gróf Haller István, Conrad Sámuel és Acton hajtott végre az Erdélyi Gubernium nevében.^[29] Közvetlenül letartóztatása után írt I. Lipót császárnak. Az ellene felhozott vádak ellen tiltakozott. „Anglia és Hollandia, ahol több mint két évig magam is tanultam,

[24] Ld. Bethlen, 1860, II. 367–368. A történetek háttérében egy jól szervezett kémhálózatot sejtethetünk. Rabutin Erdélybe jövetele óta árgus szemekkel figyelte és figyeltette Bethlen Miklós kancellár politikai tevékenységét. Politikai ellenfelet látott személyében. – Staatsarchiv, Wien. Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv. A periratcsomó tartalmazza Bethlen Miklós kancellár kísérőleveleit: 1. Szentkereszthy Andrásához, a Bécsben működő erdélyi kancellária titkárának címzett levél. (1704. április 25.) 2. Tarczali Zsigmondhoz, Bethlen bécsi ágenséhez intézett levél (1704. április 28.) 3. Hamel Bruyninxhez, Hollandia bécsi követéhez írt levél (keltezés nélkül).

[25] Nagy, 2005, 98. (www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73.)

[26] Rabutin, 1973, I. 298–300.

[27] Rabutin, 1973, I. 299.

[28] Wesselényi, 1891, 1–60.: „...amint hallottam, hogy megírta volna ugyan Bethlen Miklós úr, hogy a generál miképpen égetteti, s pusztíttatja az országot, ezek és több uraknak lévén már kezekben Panónak sok levelei...”

[29] Letartóztatása után öt évvel (1709) Bethlen Miklós levelében így vall erről: „Nagyon becsültem én azt, hogy [Haller István] a mikor kedve ellen az arestumot indicalá nekem, alig tartá sirását. Conrad uram zokogva sirt. Isten mind a kettőnek fizesse jóval s örömmel azt az én hozzám való compassiójokat...” (Lukinich, 1906.)

nekünk, erdélyi reformátusoknak második anyánk és hazánk”^[30] – írta levelében. Holland és angol kapcsolatai miatt Bethlen Miklós tisztázni akarta magát és politikai tevékenységét. A császárnak küldött érvelésében kifejtette, hogy a *Columba Noe...* című politikai tervezetét azért küldte el az angol és holland követeknek, mert közös vallás és barátság fűzte őt a követekhez és Bécsben senki nem vetette szemére, hogy naponta tanácskozott velük.^[31]

A nagyszebeni fogságból június 28-án *Supplicatio*^[32] fordult az ülésező rendekhez, hogy ügyét terjesszék fel a császár-királyhoz és őt korára való tekintettel helyezték szabadlábra. A Bethlen által megfogalmazott *Supplicatio*t a rendek Rabutin de Bussy generális elé terjesztették, aki határozottan elvetette kérésüket. Ennek hatására és külső kényszer miatt később maguk a rendek is elvetették a benyújtott kérést. Megerősítés céljából Bécsbe terjesztették fel, ahol az arra kijelölt bizottságok tárgyalták meg a per anyagát.^[33] Az erdélyi jogtörténetírás számára fennmaradt három értékes napló számolt be a Nagyszebenben 1704. július 1-től 1704. október 31-ig zajlott per körülményeiről. Az ülészakról beszámolt Apor István Naplója, Wesselényi István^[34] és Gyalakutai Lázár György marosszéki királybíró latin nyelvű naplói.^[35]

A perben Bethlen Miklós ellen felhozott vádak a következők voltak:

1. Erdélynek a császár-király kormányzása alóli kiszakítását készítette elő.
2. Lehetőséget teremt arra, hogy a keresztyénség ellenségei ismét birtokba vegyék az országot.
3. Nyilvánvaló tény az, hogy az ország kormányzatának, uniójának és törvényeinek eltörlésére törekedett.

A perben felhozott vádak miatt Siketfalvi Gálfalvi Gergely jogügyi igazgató teljes vagyonának elkobzását és halálos ítéletet kért a kancellárra a bíróságtól.^[36] A vádlott kérelmezte, hogy védőügyvédek fogadhasson fel saját védelmére és tekintettel arra, hogy nem állanak rendelkezésre védőügyvédek a kurucok által körbezárt Szebenben,

[30] Bethlen, 1987, 966–971.; Várkonyi, 1997. (www.korunk.org.) William Paget jelentései Earl of Nottinghamhez 1690–1691. London Public Record Office SP 80. 1695. november 1-i beszámolója. British Library Kézirattár. 8880/12.

[31] Simonyi, 1871.

[32] A *Supplicatio* teljes szövegét lásd a Függelékben. (Gyárfás, 1924, 75.)

[33] Bethlen Miklós felségárulási peréről Marosvásárhelyi Simonfi Mihály aljegyző (protonotarius) számolt be a Bécsi Udvarnak. A latin nyelvű jelentés másolata fennmaradt a Bécsi Állami Levéltárban, 1704. augusztus 14-i keltezéssel. V. ö. *Hungarica Fasciculus*, 365. Conv. III. Fol. 27-45.

[34] Wesselényi, 1983–1985, 895.

[35] *Monumenta Hungariae Historica Scriptorum* 37. köt. V. ö. Apor István Naplója, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrala Universitara, Cluj Napoca) kéziratárában, (Colectii Speciale) Ms. 4821.

[36] Bethlen Miklós felségárulási peréről és az ítéletről lásd az 1704. augusztus 14.-én keltezett jelentés tartalmát. A latin nyelvű jelentés másolata Wien, Staatsarchiv, *Hungarica, Fasciculus* 365, Conv. III. Fol. 27-45.

kérte a per elhalasztását. Rabutin de Bussy generális nem tett eleget kérésének.^[37] Július 11-én a tárgyalás Bethlen újabb instanciájával kezdődött. Az 1. pontban kifejtette, hogy a politikai tervezet elkészítésében jóhiszeműen járt el és nem állt szándékában a császárkirály ellen tenni. Az ügyét az uralkodó elé terjeszti. Hivatkozik a *Resolutio Alvincziana* 4. pontjára.^[38] A 2. pontban az *Approbatæ Constitutiones*^[39] törvénygyűjteményre hivatkozva szabadlábra való helyezését kérte. A kérvényt ismét elutasította Rabutin de Bussy generális. A per további szakaszában a közvádoló és a vádlott védője közötti jogi vitának lehettek a tanúi a rendek. A közvádoló az *Approbaták* egy bizonyos helyére hivatkozva azt állította, hogy a hűtlenségi perben nem lehet kivételekkel élni. A védő pedig azzal válaszolt, hogy az idézett szakasz a jogorvoslatot tiltja el hűtlenségi perrel kapcsolatban és nem a pergátló kifogások emelését. A Gubernium tagjai a fiscalis director érvelését fogadták el. Az elrendelt írásbeli szavazás során az országgyűlés többsége Bethlen Miklós érvelését fogadta el.

A per folyamán Wesselényi István Bethlen Miklós mellett foglalt állást. Néhány főúrral arra törekedett, hogy a lehetőségekhez képest a pert törvényes keretek között folytassák le. Ő maga és társai osztották az erdélyi rendeknek azt a véleményét, hogy Bethlen Miklós súlyos hibát követett el azzal, hogy külföldi hatalmaknak akarta elküldeni a *Columba Noe* politikai röpiratát^[40] a császár tudtán kívül. Nagyon fontos az a gondolata, amely szerint nem minősíthetők felségárulásnak a cselekedetei.^[41] Wesselényi István nyíltan hangsúlyozta, hogy Bethlent nem ítélik ezért halálra: „a törvény halált neki nem prononciál, ha csak manu violata meg nem ölik, ha csak a törvénynek törvényesnek kell lenni...”^[42] Mindez azonban a körülményeken semmit sem változtatott.

Rabutin de Bussy generális határozott terve az volt, hogy a Gubernium tagjaira és a rendekre minél nagyobb politikai nyomást gyakorolva meghozzák a halálos ítéletet Bethlen Miklós ügyében. Nem akarta megvárni a per szabályszerű

[37] Apor, 1903, II. 522–568.; Bethlen, 1987, 983.

[38] A *Resolutio Alvincziana* (1693) 4. pontja: „Amikor az ok kettős vagy polgári vagy büntetőjogi jellegű és a bűncselekmények a felségárulás fogalmát merítik ki, amelyek az ország békéjét és belső csendjét sértik meg a Gubernium véleményét szívesen hallgatja meg Ő Szent Császári és királyi felsége, de az ügyben a döntés jogát haladéktalanul fenntartja magának.” (Szász, 1833, 381.)

[39] A törvénygyűjteményt 1669-ben I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem készítette. *Approbatæ Constitutiones Pars. II. Tit. VII. Art. V.* „Ha valamely árulatlásnak vétkével vádoltatott és immár evocáltatott személy compareálni nem akarván, az országból ki akarna menni és az ország s az ahhoz tartozó birodalomnak széliben deprehendáltatnék, avagy oly levelei, tractai nyilatkozának ki, kikből manifesta suspicio láttatnék elmenetele felől, szabadon megarestaltathassék, de a tanácsuraknak tetszésekből, absque tamen laesione personae, ha magát nem opponálja és törvényre előálltassék, de törvény előtt semmi javaiban meg ne károsíttassék, mindazonáltal maga igazságos dolgaiban, intra limites regni partesque ei annexas, törvény előtt az evocatus nemes ember is meg ne háboríttassék, annál inkább meg ne fogattassék...” (Magyar Törvénytár, 1900, 47.)

[40] Szathmáry, 1891, 47.; Bethlen, 1987, II. 966–989.

[41] „...én jó lelkem szerint azt ítélném, hogy a rab úr legyen az mostani árestumában in moderno statu és ő felsége eleibe fölvetvén a processus minthogy ő felsége ellen vétett, ő felsége kegyelmesen determinálja poenáját ezt tartván az ő felsége kegyelmes resolútiója is, melyet Alvincziana resolúciónak hívtak.” (Szathmáry, 1891, 53–55.)

[42] Wesselényi, 1983, 120. 1704. július 3.

lefolytatását. A generális az azonnali ítélethirdetést akarta elérni annak ellenére, hogy a per további tárgyalást igényelt.^[43] A vádlott védői, Sándor Gergely és Kisvárdai Péter július 17-18-án és 24-26-án a tárgyalásokon terjesztették elő a pergátló kifogásaikat. Bethlen a törvény alapos ismeretével, logikus és megalapozott érveléssel próbálta védeni és tisztázni magát a vádak alól.^[44] Ellenfelei a megfélemlítés fegyverét vetették be – kellő hatással és eredménnyel. Rabutin generális újabb fenyegetésére és politikai nyomására a rendek és a Gubernium tagjai elutasították Bethlen Miklós érveléseit.^[45]

A fiscalis director, Siketfalvi Gálfalvi Gergely 14 pontban foglalta össze Bethlen Miklós elleni vádbeszédét. A vádbeszédet a *Columba Noe* politikai röpirat alapján fogalmazta meg: 1. Bethlen Miklós politikai vádlott a *Columba Noe* című politikai röpiratot és a kísérő leveleket a magáénak ismerte el. 2. Politikai röpiratát titokban, álnév alatt jelentette meg. 3. Erdélyt el akarta szakítani a Habsburg birodalomtól (Magyar Királyságtól) 4. Az Erdélyi fejedelemséget a Porta kezére akarta juttatni 5. Az Erdélyi fejedelemség államalkotó nemzetei (magyarok, székelyek, szászok) és a *recepta religio* vallásai (református, katolikus, unitárius, lutheránus) közötti egységet, egyensúlyt veszélyeztette azzal a tervszel, hogy az erdélyi fejedelmi székbe mindig református vallásút képzelt el. 6. A szabad fejedelemválasztás eltörlésével és az örökös fejedelemség bevezetésével felforgatná az ország törvényeit. 7. Súlyos bűnt követett el azzal, hogy politikai tervszelét először nem a császárnak vagy minisztereinek, hanem idegen országok képviselőinek címezte. A fejedelemnek sem szabad titkon, a tanács tudta és beleegyezése nélkül külföldi képviselőkkel érintkeznie. 8. Politikai tervszelével a Habsburg udvar és a Porta között fennálló békés politikai viszonyt fenyegette. 9. Tervszelének az a szándéka, hogy szövetségre lépjen Thököly Imrével, a törökökkel és a tatárokkal, ösztönzőleg hathatott volna a magyarországi és az erdélyi társadalomban a Habsburg császár és magyar király elleni támadásra. 10. Bethlen Miklós kancellár tisztességtelen szándékának bizonyítéka mindaz, hogy politikai tervszelét követek útján nem a Habsburg császár és magyar királyhoz, hanem az angol és holland államok vezetőinek akarta kijuttatni.^[46] 11. Elfogadhatatlan Bethlen Miklós vádlottnak az a védekezése, amely szerint a politikai tervszelét azért küldte ki titokban, mert féltette személyét Rabutin generális válaszlépésétől. Az ok nyilván az volt, hogy nem személyét, hanem tervszelét előhaladását féltette tőle. 12. Politikai tervszelével veszélybe sodorta a szövetségesek ügyét és a holland, az angol és a porosz államok követeinek a császár iránti hűségét megingatta. 13. Azzal, hogy Erdélyt a Porta adófizetőjévé kívánta tenni, a

[43] Bethlen Miklós felesége a Gubernium közbenjárását kérte, hogy a per az ország törvényei szerint történjen. Kiemelten hangsúlyozta, hogy férjének biztosítsák a császárhoz való fellebbezés jogát. A kiszivárgott hírek miatt attól tartott, hogy Rabutin – teljhatalmával visszaélve – kivégezteti vádlott férjét.

[44] Szász, 1833, 412.

[45] Wesselényi, 1983, 677.; Rabutin, 1973, 299.

[46] Wesselényi, 1983, I. 432.; Gömöri, 1991, 53–60. (V. ö. www.korunk.org)

Habsburg udvar iránt hűtlenséget és felségárulást követett el. 14. Elfogadhatatlan a politikai tervezetnek az a része, amelyben Bethlen Miklós Ferdinánd királyra hivatkozott, hogy a múltban Magyarország egy részét átengedte a töröknek.

A fiscalis director vádbeszéde után Bethlen *Apologiája*^[47] hangzott el. *Apologiájában* tanúkra hivatkozott, akik igazolhatják I. Lipót király iránti lojalitását. Hivatkozott a tervezet megírásakor fennálló reménytelen erdélyi belpolitikára, amelyben a Gubernium is olyan felterjesztéssel fordult a császárhoz, hogy ha nem tudja megtartani kormányzása alatt Erdélyt, békekötés esetén ne feledkezzen meg a császár iránti hűségben maradt Guberniumról. Az erdélyi rendeket arra kérte, hogy minden döntésüket az igazságosság és a törvényesség nevében hozzák meg. Bethlen külön hangsúlyozta, hogy a per ügyében ítéletet az ország törvényei, a *Resolutio Alvincziana* vallásügyi pótdiploma^[48] értelmében csak a császártól fogad el. A pótdiploma 4. pontja alapján a felségsértéssel kapcsolatos bűnök tekintendők a legsúlyosabbaknak. Az árulás és felségsértési ügyekben a császár- király a Gubernium véleményét meghallgatta és közvetlenül a királyt érintő perekben hozott döntéseket. Bethlen Miklós ezért kérte ügyének a császár előtti tisztázását.

Augusztus 5. és 24. között hoztak és hirdettek ítéletet Bethlen Miklós perének ügyében. A Gubernium Rabutin de Bussy generális álláspontját képviselte az ítélettel kapcsolatban. A rendek a közvádoló keresete szerint Bethlen Miklóst halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Az ítélet kihirdetése előtt azonban a Guberniumi tanács megváltoztatta döntését és nem kérte a kancellár kivégzését. Az ítéletet nem hajtották végre. Rabutin habozott, nem tudott dönteni. Időközben levél érkezett Bécsből. A császár felszólította Rabutint, hogy Bethlen Miklós ügyében hozott halálos ítéletet függeszék fel és az újabb ítélethozatalig hagyják életben az elítéltet.^[49]

Bethlen Miklós perének híre eljutott a bécsi udvarban megforduló angol követhoz is. Az angol követ, George Stepney érdeklődését a Bethlen ügy iránt elsősorban Bethlen Miklós protestáns politikusi nagysága, ismertsége és kemény helytállása keltette fel. Az angol követ július 19-i jelentésében beszámolt arról, hogy Rabutin de Bussy generális és Bánffy György kormányzó, mint Bethlen Miklós ellenségei egy *Columba Noe* című tervezet miatt tartóztatták le. A Bethlen által készített tervezet tartalma nem volt még ismert külföldön. A követ aggodalmát fejezte ki az erdélyi kancellár sorsával kapcsolatban. Attól tart, hogy Bethlen Miklós kivégeztetése tovább mérgezné a politikai feszültséget. A perrel és az ítélethozattal kapcsolatban óvatosságra int. Feltételezhetően az angol protestáns nagyhatalom politikai nyomásának, valamint diplomáciai közbenjárásának köszönhetően szólították fel Rabutint és a Guberniumot,

[47] Szathmáry, 1891, 48-50.

[48] Az *Alvincziana Resolutio* vallásügyi pótdiplomát 1693. május 14-én adták ki. Alvinczi Pétert, az erdélyi rendek utasításokkal ellátott követéről kapta a nevét. (http://hu.wikipedia.org/wiki/Alvincziana_resolutio)

[49] Zieglauer, 1869.

hogy amíg nem látják tisztán a helyzetet, ne tegyenek elhamarkodott lépést. Rabutin néhány nappal korábban Bécsbe küldött levelei nem hozták meg a várt eredményt. Bécsben a császár 1704. november 6-án létrehozott egy bizottságot, amelynek feladatául Bethlen Miklós ügyének Bécsben való tárgyalását tűzte ki, így a további tárgyalást az uralkodó parancsára Bécsben folytatták. Bethlen Miklóst május elején Déva, Arad, Szeged, Pétervárad, Eszék, Varasd, Marburg, Graz és Bruck útvonal érintésével Bécsbe szállították.^[50]

A létrehozott bizottság, a Delegatum iudicium élére Bucellini Frigyes titkos tanácsos került. A bizottság többi tagjai között ott találjuk báró Weigler Guarient, Schlitter, Palm Thiell tanácsosokat és gróf Stahremberget, az udvari kamara elnökét.^[51] A Bécsben zajló vizsgálatokról és döntésekről kevés adat maradt fenn. A koncepció per Bécsben 1708. május 1-jén folytatódott. A kancellárt ott sokkal jobb viszonyok közt tartották fogva, mint Erdélyben. Az újonnan kinevezett Delegatum iudicium alapos munkát kívánt végezni. Bethlen Miklós periratait kikérték a Guberniumtól és a per folytatásához szükséges, újabb iratok beszerzését rendelték el.^[52] A bécsi Delegatum iudicium megvizsgálta a betérjesztett iratokat s megállapította, hogy az erdélyi bíróság törvény szerint járt el döntései meghozatala során. A per felülvizsgálata alkalmával Bethlen Miklós kérte, hogy Sárpataky Mártont idézzék be tanúként meghallgatásra. Bethlen azzal érvelt, hogy az ítélő bírók közül sokan alacsonyabb rendűek voltak, akik politikai kényszer alatt hozták meg ítéletüket. A Bethlen által benyújtott 11 pontos védekezést a bíróság elvetette és az erdélyi ítéletet erősítette meg. Az erdélyi ügyekkel foglalkozó miniszteri bizottság a kiküldött bíróság második határozatával nem értett egyet. Kijelentette, hogy nem elég csak a periratokra hagyatkozni. Elrendelte, hogy mellékelni kell és megvizsgálni azt az öt iratot is, amelyet Bethlen Miklós utólag terjesztett elő a saját védelmére.^[53] Bethlen Miklóst, bár bűnösnek találták minden vádban, azonban hat enyhítő körülményt találtak és fogalmaztak meg: „1. 1704. március 28-án Rákóczi elszakadásra hívta az erdélyi rendeket s 1704. július 15-én azok nagy része valóban fejedelemmé választotta Rákóczit. 2. Az udvarnál 1704 elején híre volt annak, hogy a császár amore pacis Erdélyt Rákóczinak hagyja. 3. Az elhunyt császár (I. Lipót) 1704. március 8-i, 12-i, 15-i irataiban az angol és holland követek közbenjárására kegyelmet ígért minden felkelőnek. 4. Az erdélyi gubernium 1704. március 31-i és április 20-i felterjesztésében, amelye-

[50] Tóth, 2007, 102–105.

[51] Lukinich, 1925, 118.

[52] Géber, 1905, 159.

[53] A Bécsben felállított erdélyi ügyekkel foglalkozó miniszteri bizottság kedvezőbben ítélte meg Bethlen Miklós ügyét, mint az erdélyi bíróság. Az a tény, hogy számára pozitív irányba alakultak az események, részben a jogban való jártasságának, felkészültségének és a Bécsben megfogalmazott öngazoló memorandumainak volt köszönhető. A kancellár is tudatában volt ennek. Ez világlik ki az 1711. június 19-én feleségének írt leveléből is: „...énnekem semmit vétkül itt nem vetnek, hanem csak a Galambot és azt sem annyira, hogy írtam, hanem, azt Anglus és Hollandus követekhez...” (Géber, 1905, 160.)

ket Bethlen Miklós fogalmazott, kérte a császárt, hogy a pillanatnyi nyugalomért ne hagyja Erdélyt Rákóczinak, mert abból Erdélyre új harc és nyomorúság fog származni: a török új követelésekkel fog fellépni, a lengyelek sem fogják tűrni a Rákóczi-ház uralmát s a császár hűségében megmaradt erdélyi rendekre végső romlás fog származni. 5. Bethlen 1704. április 28-án azért küldte el megvádolt tervezetét, hogyha fenti két kérésük ellenére is, Erdély amore pacis kibocsáttatnék az ausztriai ház jogara alól, akkor már olyan megoldás adassék Erdély számára, mely Erdélynek igazi és végleges békét biztosít és szolgálja Erdélyen át a németek, magyarok, erdélyiek, törökök, havasalföldiek és moldvaiak megbékélését is. 6. Bethlen a holland és angol követeknek, mint mediatoroknak küldte el tervezetét, azt a törökkel nem közölte és semmi önös érdeket tervezetével nem szolgált.”^[54]

Az erdélyi miniszteri küldöttség javaslata az volt, hogy a császár Bethlen Miklóst részesítse kegyelemben, mert szerintük a vádlott régebbi felterjesztései által hűen szolgálta az Ausztriai Házat és Erdélyt. Béketerve a legnagyobb erdélyi zűrzavar idején született meg. Nem javasolják, hogy teljesen felmentsék a vádak alól, és hivatalába visszahelyezzék, mert tanult és érett ember és tudományával „veszélyes” lehet a Habsburgokra nézve. Javasolják, hogy Erdélyen kívül könnyű fogságban maradjon.

E javaslatok alapján hoztak ítéletet Bethlen Miklós perében. III. Károly császárkirály rendelet formájában értesítette a vádlott kancellárt a döntéshozatalról.^[55] A császár elé terjesztett periratok átvizsgálása után 1712. február 12-én elkészült a császári rendelkezés. A császár elrendelte, Bethlen Miklóst házi őrizetben kell tartani, családját megilleti birtokainak jövedelme. Az ítélet enyhítésének érdekében az erdélyi rendek, Bethlen Miklós felesége, gyerekei valamint a Bethlen-család tagjai kéréssel folyamodtak a császárhoz. Segítségükre volt Savoyai Jenő herceg és Steinville István erdélyi főparancsnok is. A következő évben Bethlen Miklós bécsi szállása elől eltávolították az öröket. A császári kegyelem értelmében esküt kellett tennie, hogy bécsi szállását és a várost nem hagyja el a császár engedélye nélkül, visszakapta birtokait, a huszti uradalmat, de nem térhetett vissza Erdélybe. Bethlen Miklós kancellár, az Erdélyi Fejedelemség utolsó nagy államférfija 1716. október 27-én halt meg Bécsben.^[56]

III. ÖSSZEZGÉS

Bethlen Miklós kancellár perével kapcsolatosan nagyon helytálló és tárgyilagos az alábbi megállapítás, amely rávilágít Bethlen Miklós politikusi küldetésére és egyben tragikus végzetének okára: „...azon fáradozik, hogy Erdély autonóm

[54] Juhász, 1945, 135.

[55] III. Károly császárkirály döntése az 1712. febr. 12-i miniszteri jelentése. Haus-Hof- und Staatsarchiv Hungarica Fasciculus, 365. Convolutum III. Fol. 140.

[56] Lukinich, 1928, 450.

élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága és securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években – Erdély érdekében – a Béccsel való megegyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal, és a hatalom magyar szolgálóival való tárgyalásaiban, ugyancsak Erdély érdekében kénytelen újból és újból ellenállni a bécsi követeléseknek...^[57]

Bethlen Miklós erdélyi kancellár kortársai és a későbbi századok történészei, kutatói a Habsburg párti politikust látták személyében. Látszólagos Habsburg párti politikája ellenére az erdélyi államiság átmentése érdekében tört lándzsát. Egész politikai munkássága egy taktikai lépés volt ennek érdekében. Bethlen Miklós politikai pere kapcsán kikristályosodott zárógondolat rávilágít a tanulmány lényegére: „Bethlen Miklós tehát igazolni akarta magát, de nem bizonyos meghatározott vádakkal szemben, melyekkel az udvar vagy mások illeték, hanem ellenkezőleg: egész tevékenységével igyekezett bebizonyítani az utókor előtt, hogy helyesen járt el életében.”^[58]

IRODALOM

- Apor Péter (1903): *Apor Péter verses művei és levelei*. II. Szerk. Szádeczky Lajos, Budapest, 522–568.
- Benda Kálmán (1942): Bethlen Miklós kancellár. (1642-1716) In: *Hitel*, VII. évf. 7. sz. 389–403.
- Bernád Ágoston (1979): Bethlen Miklós jellemépítése. In: *Korunk*, 10. sz. 773–775.
- Bethlen Miklós (1860): *Bethlen Miklós Önéletírása*. II. Kiadta Szalay László. Pest.
- Bethlen Miklós (1987): *Bethlen Miklós levelei*. Kiad. és jegyz. Jankovics József. Budapest (Régi magyar prózai emlékek, 6/1-2.)
- Bíró Vencel (1930): Gróf Apor István naplója bécsi útjáról. In: *Erdélyi Múzeum*, 1. szám, 139–154.
- Bíró Vencel (1935): *Altorjai gróf Apor István és kora*. Kolozsvár.
- *Caraffas Project. Vie Siebenbürgen unter k. k. österreichischer Devotion zu erhalten – an Kaiser Leopold, von Jahre 1690*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, Erster Band, Kronstadt 1853, 162–188.
- Cserei Mihály (1983): *Erdély Históriaja (1161-1711)*. (Bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre) Budapest.
- Deák Farkas (1885): *Gróf Bethlen Miklós életrajza*. Pozsony
- Géber Antal (1905): Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 15. évf. 2. sz. 158–173.
- Gömöri György (1911): Angol utazó az 1702-es Erdélyben. In: Gömöri György: *Erdélyiek és angolok*. Héttorony Kiadó, [Budapest] 53–60. (www.korunk.org)

[57] Juhász, 1945, 113. (adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf.)

[58] Wesselényi, 1983, 40.

- Gyárfás Elemér (1924): *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*. Dicsőszentmárton.
- Heidelbergi Káté (1965): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, [bev.] és szerk. Bartha Tibor. Budapest (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből – Studia et Acta Ecclesiastica I.)
- Illyés Géza (1930): Bethlen Miklós (1642-1716) In: *Református Szemle*, 4. sz. 19–22.
- Juhász István (1945): *Bethlen Miklós politikai pere*. Kolozsvár.
- Ligeti Ernő (1943): *Noé Galambja*. Budapest.
- Lukinich Imre (1906): Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 16. évf. 1. sz. 80–93.
- Lukinich Imre (1925): *A szatmári béke története és okirattára*. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. Budapest.
- Lukinich Imre (1928): *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest.
- *Magyar Törvénytár* (1900): 1540–1848. évi Erdélyi Törvények. Budapest.
- Nagy Levente (2005): „Bethlen Miklós nótái” (Apor István Naplója Bethlen Miklós 1704-es peréről) In: *Lymbus* (www. mol. gov. hu.)
- Németh László (1940): Bethlen Miklós. In: Németh László: *A minőség forradalma*. III. Budapest, 1–18.
- Páris Sándor (1907): *Gróf Bethlen Miklós élete*. Kolozsvár.
- Rabutin, J. L. Bussy de (1973): Emlékiratok a magyarországi háborúkról (Fordította: Szávai Nándor). In: *Rákóczi tükrök*. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcból I. Vál. és szerk. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 286–323.
- Simonyi Ernő (1871): *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*. Közzéteszi Simonyi Ernő. (Archivum Rákóczianum diplomatiai) Budapest.
- Szakál Ferenc (1860): *Szakál Ferencz naplója*. Jegyz. és oklevéltárral ell. Szabó Károly, Szilágyi Sándor. (Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből, 2.) Pest.
- Szász Károly (1833): *Sylloge tractatum*. Kolozsvár.
- Szathmáry Károly (1891): Gróf Bethlen Miklós tragoediája. In: *Történelmi Tár*. 1-60.
- Szilágyi Ferenc (1869): *Heidelbergi Káté s a magyar- és erdélyországi protestans autonomia a XVIII. században*. Osterlamm Kiadó, Pest.
- Tóth Zsombor (2007): *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*. (Csokonai Könyvtár) Debrecen.
- Várkonyi Ágnes, R. (1984): *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*. Budapest.
- Várkonyi Ágnes, R. (1997): Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgat. In: *Korunk*, július, (www.korunk.org)
- Vita Zsigmond (1942): Bethlen Miklós. In: *Erdélyi csillagok*. Életrajzi gyűjtemény. II. köt. Kolozsvár, 45–67.
- Wass György (1896): *Czegei Wass György Naplója*. Budapest. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 35.) 363–378.
- Wesselényi István (1983): *Sanyarú világ, Napló 1703–1708. I. 1703–1705*. Közzéteszi Magyarai András. Bukarest.
- Wesselényi István (1985): *Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. 1707–1708*. Közzéteszi Demény Lajos, Magyarai András. (Bevezető tanulmányt írta Magyarai András) Bukarest.
- Ziegler Ferdinand (1869): *Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgische Parteikämpfe seiner Zeit 1691–1703*. Hermannstadt.
- Zoványi Jenő (1910): A Heidelbergi Káté hivatalos befogadása Magyarországon In: Zoványi Jenő: *Kiseb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*. Sárospatak.

- Zoványi Jenő (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. [összeáll. ifj. Nagy Károly] Debrecen.

Források

- Apor István Naplója a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (Biblioteca Centrala Universitara Lucian Blaga), Jelzete: Ms. 4825.
- Erdélyi Gubernium Levéltára (EGL a MOLban) F. 46. Politikai iratok. 1698. 286.
- Staatsarchiv. Hungarica 365. Fasc. (Magyar fordítása megjelent Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós a kancellár. Dicsőszentmárton, 1926. 195–205.)
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (Biblioteca Universitara Lucian Blaga), Kolligátum 1802, Ms. 136 jelzet. – Kolligátum, Ms. 1151.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Hungarica, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica Fasciculus, 365. Convolutum III. Fol. 140.
- Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie Ca Mr. Beroldi envoj (...) De S. M. Preussien.
- Paget, William: William Paget jelentései Earl of Nottinghamhez 1690–1691. London
- Public Record Office SP 80. 1695. november 1-i beszámolója. British Library Kézirattár. 8880/12. Staatsarchiv, Wien. Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv.
- Staatsarchiv, Wien. Hungarica. Fasciculus. 365. Conv. III. Fol. 27-45